

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Материалы Государственной комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.4. под. Ред. Е.Т.Карина. –Астана, 2022. -536 с.
2. Балтабаева К.Н., Жакишева С.А. Политические репрессии казахстанских беженцев 20–30-х гг. XX в. и проблемы реабилитации //Отан тарихы. 2023. Т. 26. 3. С. 670-682.
3. Жомарт О. Үркіншілік – қазақ халқының қасіреті //Egemen Qazaqstan 31 мамыр 2024 жылы.
4. Меңдіқұлова Г.М. «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры». -А., 1997. 85 бет.
5. Құдайбергенова А.И. и др. Казахские кочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XXвека: пребывание и адаптация. /Сборник архивных докумантов и материалов. – А., 2022. С 25.
6. Кыдыралина Ж.У. Исследование проблемы политических репрессий и голода 30-х гг. XX века в Казахстане. 2023г. //Қазақстан тарихы» порталы. <https://e-history.kz>
7. Мамытова С.Н. Историография истории казахов - «откочевников» за пределы казахстана в начале 30-х гг. XX века. //Отан тарихы. <https://otan.history.iie.kz>
8. Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: "Фонд XXI век", 1997. С.9

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ

Мейірхан Б.Б., Ақынова А.П.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық факультетінің «7М01602-тарих-дінтану» мамандығының 1 курс магистрі
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD, аға оқытушысы
Қазақстан, Алматы
botaxan.meirxan@gmail.com

Аңдатпа

ХІХ ғасырдың ІІ жартысында діннің қазақ қоғамындағы орны мен рөлі айтарлықтай өзгерді. Ресей Империясының отаршылдық билігінің қазақ даласына тереңірек енуімен дәстүрлі ислам институттарының рөлінің төмендеуі басталды. Отаршылдық салмаққа баса назар аудармай, бұл құрылымдар мен қайраткерлер рухани тұрақтылық пен ұлттық бірліктің тірегіне айналды. Осы уақыт ішінде саяхаттап, қазақ даласы туралы жазған көптеген шетелдіктер осы халықтың діни өмірін зерттеуге қызығушылық танытты. Бұл мақалада ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ қоғамындағы діннің жай-күйін, оның қоғамдық-саяси маңызын, шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде діннің қалай бейнеленгенін талдауға бағытталған.

Кілт сөздер: ислам, қазақ қоғамы, ХІХ ғасыр, шетелдік зерттеушілер, дін, отаршылдық саясат, медресе, мешіт, рухани өмір.

Аннотация

Во второй половине XIX века место и роль религии в казахском обществе существенно изменились. С более глубоким вторжением колониальной администрации Российской империи в казахские степи роль традиционных исламских институтов стала снижаться. Хотя в конечном итоге это не умаляет значения ислама в обществе. Напротив, не подчеркивая колониального значения, эти сооружения и фигуры стали столпами духовной стабильности и национального единства. В то время большое количество иностранцев, путешествовавших и писавших о казахской степи, намеревались, хотя бы отчасти, изучить суровую религиозную жизнь этого интересного народа. В статье предпринята попытка проанализировать состояние

религии в казахском обществе во второй половине XIX века, ее общественно-политическое значение, а также отражение религии в трудах зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Ключевые слова: ислам, казахское общество, XIX век, зарубежные исследователи, религия, колониальная политика, медресе, мечеть, духовная жизнь.

Abstract

In the second half of the XIX century, the place and role of religion in Kazakh society changed quite considerably. With the deeper intrusion of the colonial governance of the Russian Empire into the Kazakh steppes, the diminishing role of traditional Islamic institutions began. Though not finally diminishing the importance of Islam in society. On the contrary, without emphasis of the colonial weight, those structures and figures became the mainstays of spiritual stability and national unity. During this time, a great many foreigners who traveled and wrote about the Kazakh steppe-intended, at least in part, on studying stony religious life of this people-interest. This article seeks to analyze the state of religion in Kazakh society in the second half of the XIX century, its socio-political significance, and how religion was portrayed in the works of foreign investigators.

Keywords: Keywords: Islam, Kazakh society, XIX century, foreign researchers, religion, colonial policy, madrasah, mosque, spiritual life.

XIX ғасырдың II жартысы қазақ жерінің тарихындағы маңызды кезең болды. Ресей империялық отаршылдық саясатының қосымша агрессивтілігімен ескі әкімшілік жүйе терең өзгерістерге ұшырады және дәстүрлі басқару жүйелері құлдырады. Әлеуметтік-саяси жүйедегі өзгерістер дінге де әсер етті. Осыған байланысты ислам негізінен ханафи мазхабының ұстанымымен өзін қазақ халқының рухани тірегі ретінде таныды. Жаңадан қабылданған медреселер мен мешіттер діни білім мен оқытумен қызу айналысуда. Бірақ патша үкіметі бақылау саясатымен бұл мекемелерге қысым көрсетті.

Бұл қызметте XIX ғасырдың II жартысында дін қазақ қоғамының рухани және мәдени өмірінің негізіне айналды. Имамдар мен молдалар сияқты діни лидерлер үлкен құрметке ие болды және онымен бірге әлеуметтік мәртебе өсті. Діни оқыту негізінен ауылдық жерлерде орналасқан мешіттер мен медреселерде өтті және жастарға исламның кейбір ілімдерін жеткізді. Сонымен қатар, халық арасында моральдық және білім беру құндылықтары кеңінен насихатталды. Оған қоса, қазақ халқының діни санасы мен идеяларының өзіндік ерекшеліктері болды. Жергілікті дәстүрлер ислам догмаларымен бірігіп, діннің айқын синкретикалық жүйесін құрды. Дәл осы уақытты орыс шенеуніктері мен миссионерлері атап өтуге болады. Қазақ халқы діни догмаларды өзінің мәдени бірегейлігіне тиімді сіңірді. Рамазан және Құрбан айт сияқты діни мерекелер ұлттық деңгейдегі мерекелер болып саналды, осылайша ұлттық бірлікке үлкен үлес қосты.

Бұл исламның қоғамға әсер етуінен қорқу патша үкіметін оның ықпалын шектеу үшін бірқатар шаралар қабылдауға мәжбүр етті. Олардың арасында имам болуға арнайы рұқсат алу талабы, сондай-ақ мешіттердің құрылысын мұқият қадағалау болды. Болашақта патша әкімшілігі мұсылман діни жетекшілерін дінді тиімді бақылау үшін күш салуға тырысты. Бұл діни элитаның кейбір сегменттерінің патша билігін қабылдауына әкелді.

Патша үкіметі адамдарды христиан дініне айналдыруға бағытталған миссионерлік қызметтің белгілі бір саласына сілтеме жасады. Алайда, бұл тиімді болмады, өйткені мұндай әрекеттер барлық деңгейлерде үлкен қарсылыққа тап болды. Өңірдің басым көпшілігі мұсылмандар, әсіресе Жетісу мен Сырдария тұрғындары болып қала берді.

Осыған қарамастан, дінді ұлттық бірегейлікті сақтауға көмектескен маңызды факторлардың бірі деп санауға болады. Дін қайраткерлері халықтың рухани бірлестігінде өз рөлін атқарды және осылайша қазақ тілі мен дәстүрлерін құтқаруға ықпал етті. Діни нанымдар тек сенім жүйесінен гөрі көп болды: олар ұлттық мәдениеттің тірегінің бір бөлігін құрады. Бірнеше молдалар мен ишханов сауаттылықты арттыру және білімді тарату үшін білім беру жолын таңдады, бұл қазақ қоғамында діни ағарту қозғалысының өсуіне әкелді.

XIX ғасырда көптеген шетелдік саяхатшылар мен ғалымдар қазақ даласына барғанда, жергілікті халық арасында кең таралған нанымдарға ерекше назар аударды. Олардың

еңбектерінде қазақтардың исламмен қарым-қатынасы, олардың діни өмірінің ерекшеліктері және діни институттардың рөлі сипатталған.

А.И. Левшин өз еңбектерінде қазақтар исламды толық қабылдамағанын және шаманизм элементтері әлі де бар екенін айтады. Ол исламның қоғамдағы моральдық маңыздылығын атап өтті.[1, б. 223].

В.В. Радловтың айтуынша, сопылық қазақтар арасында таралса, дін олардың күнделікті өміріне енгізілген. Бұл қазақтардың нағыз еңбек өмірі болды.[2,б. 149].

Ағылшын жазушысы Ланделл өзінің "Russian Central Asia" кітабында қазақ даласындағы дін ахуалы туралы айтып, исламның жекелеген үй шаруашылықтарына енгенін, сонымен қатар діндар адамдар қоғамда әрқашан үлкен құрметке ие болғанын атап өтті. Ол қазақтардың фанат емес, дінге өте практикалық және дәстүрлі көзқарасы бар екенін байқады. [4, б. 169].

Неміс, Британдық және француз шығыстанушыларының қазақ даласындағы діни өмірді зерттейтін өз жұмыстары да бар. Ричард Каррутерс, Генри Ланселот және М. Посселт сияқты осы бағыттағы зерттеушілер болды. Бұл ғалымдар өз еңбектерінде қазақтар исламды үстірт қабылдағанымен, оны практикалық жағынан да, рухани жағынан да түсінетіндігін атап өтті. [3, б. 214].

Қазақтардың діни сенімдері олардың көшпелі өмір салтымен үйлесімді болды. Осыған байланысты олардың табиғатқа деген көзқарасы мен рух бостандығы исламның этикалық ілімдеріне сәйкес келді. Сонымен қатар, исламдық этикалық ілімдер ежелгі қазақ өмір салтын қабылдап, араласып, сол арқылы қазақ халқы үшін әлеуметтік негіз құра бастады.

Дін қазақтардың өмірінің маңызды бөлігін қамтыды. Рамазан айында дәстүрлі дұғалар, ораза ұстау және діни мерекелерді сақтау өте кең таралған тәжірибелер болды. Алайда дәстүрлі және рухани тәжірибелер догматикалық фанатизмнен басым болатын аймақтар болды. Ислам-адалдық, отбасылық байланыстар, ал Зекет - қазақтардың мінезінің конституциясын қалыптастырды.

Діни аңыздар, ислам шежірелері және әңгімелер сияқты діни әдебиеттер адамдарға өз діндері туралы тереңірек түсінік беруде таптырмас рөл атқарды. Бұл діни шығармалардың ауызша және жазбаша түрлері ұлттық мәдениетпен өрілген. Сонымен қатар, осы кезеңде пайда болған кейбір діни өлеңдер мен әңгімелер "Зар заман"әдебиетіне айтарлықтай үлес қосты. Бұл шығармаларда дін отаршылдық езгіге қарсы тұру үшін рухани қару ретінде қолданылған [5, б. 60].

Қорытынды

XIX ғасырдың II жартысында қазақ қоғамындағы дін қарапайым рухани тәжірибеден тыс көптеген рөлдерді қамтыды. Ресей империясының отаршылдық саясаты ислам институттарын жоюға және исламның ықпалын антагонистік түрде тоқтатуға бағытталған. Осыған қарамастан, дәл осы ислам Қазақстандағы әдептілік, адамгершілік және өмір салтына қатысты бас төреші болды. Молда мен имам деп аталатындар тек рухани көшбасшылар ғана емес, сонымен бірге тілді, дәстүрді және ұлттық бірегейлікті сақтауға тікелей ықпал еткен маңызды әлеуметтік агенттер ретінде қызмет етті.

Шетелдік ғалымдардың есептері - А.И. Левшин мен В. В. Радлов сияқты ресейлік зерттеушілерден бастап Генри Ланделл мен Дуглас Каррутерс сияқты Батыс шығыстанушыларына дейін - қазақ қоғамында діни синкретизмнің ерекше түрін тіркеді. Олар ислам функционалды және мәдени бағдарланған белгілі бір діни дүниетанымды шығару үшін жергілікті тәжірибені өзгертті деп болжады.

Діни ғалымдар зайырлы пәндерді медреседе діни оқытумен біріктіріп, сауаттылықты насихаттау қозғалысын бастады. Бұл Алаш қозғалысының негізін қалаушыларды қоса алғанда, болашақ қазақ зиялыларының қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Сондықтан, XIX ғасырдың II жартысы, басқалармен қатар, ислам саяси сілкіністерге қарсы тұру үшін тірек болған уақыт болды. Ол бірлікті, сәйкестікті және отаршылдық шапқыншылыққа қарсы тұруды қолдады. Осы уақыттың мұрасы Қазақ тарихы тұрғысынан сенім, мәдениет және ұлттық сана арасындағы ажырамас байланысты көрсетеді.

Пайдаланылган әдебиеттер

1. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. - СПб., 1832. – 223-230 бб.
2. Радлов В. В. Из Сибири. Письма о путешествии по Южной Сибири и Киргизской степи. - СПб., 1884. – 147-152 бб.
3. Carruthers, Douglas. Unknown Mongolia. London, 1913. –214-220 бб.
4. HenryLansdell. RussianCentralAsia. London, 1885. - 167-173 бб.
5. Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті. - Астана, 2005. – 58-64 бб.

МЫСЛЯЩИЕ В ЗАТОЧЕНИИ: ИСПЫТАНИЯ И ДОСТИЖЕНИЯ УЧЕНЫХ В КОНЦЛАГЕРЕ КАРЛАГ

Оралбаева Н.Б., архивист высшей категории

КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации»

город Караганда, Казахстан

karaganda_ntd@mail.ru

«Быть верным долгу в несчастье – великое дело»
(великий греческий философ Демокрит)

К политической репрессии в Казахстане подверглись все слои населения, аресты и следствие производились в ускоренном режиме, спускались план и разнарядки, всячески поощрялось доносительство.

В начале **30-х годов** массово создавались новые лагеря, которые имели длинные сети, протянувшиеся по всей стране, все эти сети лагерей входили в состав единого управления - **ГУЛАГ**. Все лагеря **ГУЛАГ** являлись государством в государстве.

Главный принцип таких лагерей – это «изоляция вредных, нежелательных элементов и их приобщение, с помощью принуждения, к перевоспитанию и созидательному труду» [1].

Сеть лагерей были и на казахстанской земле. Самые известные из которых Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг), Степной лагерь (Степлаг), Акмолинский *лагерь* жён изменников Родины (Алжир).

Карагандинский исправительно-трудовой лагерь был организован в 1930 году, центр лагеря располагался в селе Долинка, в 45 км от Караганды. Карлагу было отведено 120 тыс. га пахотнопригодных земель и 41 тыс. гасенокосных[2].

Организованный в 1931 году Карагандинский совхоз-гигант ОГПУ получил правительственное задание – освоить в сельскохозяйственном отношении громадную территорию засушливых степей междуречья Нуры и Сары-Су, расположенную на грани бесплодной пустыни Бетпак-Дала, обеспечить Караганду-третью угольную базу Союза – продукцией сельского хозяйства. Стояла задача организовать культурное богарное и поливное полеводство и овощеводство на фоне правильных травопольных севооборотов, а также продуктивное, молочное и мясное животноводство, обеспечив последнее устойчивой кормовой базы.

Природа района, предназначенного к освоению, своеобразно и сурова: чрезвычайно малое количество выпадающих осадков, короткий безморозный период, поздние весенние и